

Валерій Грицюк, Олександр Лисенко
(Київ)

«СОЛДАТУ ЗАЙВОГО МАЙНА НЕ ПОТРІБНО...»: МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ У 1939–1945 рр.

Центральним об'єктом статті виступають матеріальні та побутові аспекти функціонування фронтового соціуму. Через призму рефлексій ветеранів Другої світової війни розкриваються особливості речового й харчового забезпечення бійців та офіцерів Червоної армії організації побуту в різних родах військ. Простежується вплив цієї складової на морально-психологічний стан радянських військовослужбовців та рівень боєздатності Збройних сил.

Ключові слова: *Друга світова війна, Червона армія, повсякденність, побут, речове і харчове забезпечення, колективні й індивідуальні стратегії, зловживання.*

«На війні — як на війні» — за цим всеохоплюючим афоризмом приховуються різні прояви екзистенційного стану людини, яка внаслідок певних обставин упродовж певного часу перебуває між життям і смертю. Саме реальна небезпека й вірогідність смерті чи важкого каліцтва вирізняє статус військовослужбовця на фронті від усіх інших станів та професійних занять. Така ситуація формує специфічне ставлення до загальнолюдських цінностей, оточуючого середовища і речей, інших людей і бойових побратимів, противника. На війні швидко формується мікросоціум зі своєю системою пріоритетів, субординацією, традиціями, звичаями, забобонами, табу, неписаними законами, відносинами між його членами. Фронтове повсякдення поміж боями — це особлива організація побуту, зорієнтована на життєзабезпечуючі елементи: харчування, обмундирування, охорону здоров'я, підтримання санітарно-гігієнічного стану, створення умов для відпочинку й дозвілля.

У ці проміжки часу (іноді доволі значні) військовослужбовці займаються виконанням службових обов'язків: несенням караульної служби, підтриманням у належному стані особистої зброї, технічним обслуговуванням і ремонтом бойової техніки, прибиранням території та приміщень тощо. У діючій армії мають місце також відпустки, листування з рідними та близькими, шефські зв'язки, відправлення посилок і т. ін.

Статутні положення регулювали всі аспекти військової служби, але в бойовій обстановці далеко не все підлягало нормуванню, особливо в побутовому плані. Багато що залежало від конкретної ситуації, природно-кліматичних умов, роду й виду військ, розпорядливості й ініціативності командирів, дисциплінованості й винахідливості бійців.

У радянській літературі військова служба під час Великої Вітчизняної війни трактувалась у героїко-глорифікаційному ключі. І навіть словосполучення «ратний труд» мало романтизований флер. Натомість в сучасному наративі легітимізувалась інша, так би мовити, «прагматична», «приземлена» концепція участі у війні як «роботи»¹. Таке узвичаєння бойової служби відображає до певної міри технічний, раціоналістичний підхід до інтерпретації цього явища, однак, на наш погляд, неспроможне вичерпно пояснити його феноменологію, що пов'язана з ірраціональними компонентами виконання обов'язку «захищати батьківщину».

Головною умовою збереження життя солдата на передовій вважалося облаштування місця, яке він мав займати у бойових порядках. Команда «Окопатися!» (особливо взимку чи після довгого марш-кидка звучала як знуцання, однак її невиконання могло коштувати бійцю життя від випадкової кулі, артобстрілу, авіанальоту, снайпера). Окопи, бліндажі, землянки та інші споруди слугували не тільки зручним місцем для ведення бою, а й переховування від куль та осколків на відпочинку.

Екстремальні умови змушували шукати будь-які засоби для укриття від небезпеки. Ветеран «Зимової війни» з Фінляндією Г. Гаращенко згадував, що в його 95-у дивізію прибувало молоде поповнення, яке розміщували на ночівлю в легких, непристосованих до суворих умов наметів. Новобранці звечора лягали і ...засинали навіки. «Замерзли й поранені, не дочекавшись медичної допомоги.

Згодом від безвиході ми стали споруджувати укриття з тіл убитих однополчан. Утеплювали ці страшні шатри вовняні шинелі загиблих товаришів. Більше сховатися було ніде, бо, відступаючи, фіни висаджували в повітря, спалювали, руйнували все»².

Взимку 1941–1942 рр. бійці викопували ями глибиною до пів-метра, клали на дно соснове гілля, кутались у плащ-намет по двоє і спали без будь-яких наслідків для здоров'я.

Заступник політрука Ю.І. Камінський 29 квітня 1942 р. в листі до брата писав: «Ми, артилеристи, народ турботливий, як приїхали на місце,

відразу зариваємось у землю. От зараз ми збудували гарний бліндаж, а під землю веде отвір — східці земляні, на дверях плащ — намет. Зсередини він виглядає так: прохід, а по обидва боки нари, покриті соломною, а згори розстелені плащ-намети. В головах — речові мішки. Над головою на гвіздку казанок, шолом, протигаз. Шинель за солдатським звичаєм слугує всім. Дах складається з трьох рядів брусів, покладених один на один і пересипаних землею. Такий дах «у три накати» проб'є тільки важкий снаряд, та й то лише за прямого потрапляння. У бліндажі — пічка: тепло. Лампа, зроблена з пляшки, дає світло й кіптяву. Спимо поруч, зрозуміло — не роздягаючись, оскільки в будь-яку хвилину може прозвучати улюблена команда: «Розрахунок, до зброї!»³

Колишній артилерист, командир батареї С.В. Засухін згадував, що під час наступу «ми зрідка в нічний час використовували німецькі бліндажі. Треба сказати, що німці зводили добрі бліндажі. Стіни обкладали березою. Гарно було всередині, як вдома. На нари стелили солому»⁴.

У холодну пору року особливого значення для фронтовиків набувало обмундирування. Під час «Фінської» компанії не були враховані суворі умови Карелії: «навіть одяг солдатів не відповідав потребам. Тепліше обмундирування мало командування, політруки, льотчики й танкісти: у них були кожухи, фуфайки, валянки. Для піхотинців усе це вважалося великою розкішшю. Мовляв, у важких тулупах незручно йти в атаку й на штурм. У бій ішли в сірих вовняних шинелях, бавовняних гімнастерках, байковій білизні, ватяних рукавицях, у шоломах-будьонівках з напівшерстяною підкладкою... На ногах — черевики з обмотками»⁵. Таке екіпірування не могло зарадити за сильних морозів та хуртовин і спричинило обмороження багатьох червоноармійців.

Досвід «Зимової війни» був врахований під час Великої Вітчизняної війни. За словами С.В. Засухіна, «видавалося нам обмундирування — вищий клас. Кальсони, сорочка, тепла в'язана білизна, гімнастерки суконні, ватники (на груди і штани — ватники), валянки з теплими онучами, шапка-вушанка, рукавиці на хутрі — глибокі, з одним пальцем. Під вушанку одягалися шерстяні підшоломники — тільки очі одні було видно, і для рота маленький отвір. Всі мали білі маскхалати»⁶.

Літне взуття й обмотки червоноармійців поступалися німецьким черевикам і чоботам. Однак у зимовий час солдати й офіцери Вермахту виявилися неготовими до сурових випробувань холодом.

Та все ж головним життєзабезпечуючим фактором для кожного бійця залишалося харчування. В різних радах військ воно мало небагато відмінностей, хіба-що авіатори та екіпажі морських надводних та підводних човнів одержували додатково до основного раціону якийсь додаток (овочі, фрукти, шоколад, молокопродукти тощо).

Учасники війни з Фінляндією, що «хліб прибував на передову у вигляді мерзлої цеглинки, така ж наша, ледь теплий чай. Навіть «наркомівський» сто грамів підмерзали на такому морозі.

У фінів був теплий, легкий одяг з вовни та гагачого пуху й хутряне взуття. У раціоні кожного єгеря, крім шкалика зі спиртом, ще й термос з гарячою кавою та шоколад. Вони не мерзли»⁷.

«З харчуванням було дуже погано взимку 1941–1942 року — згадували бійці запасного полку. В запасному полку взагалі годують за другою нормою, це дуже скромно. Потім січень, лютий, березень, коли йшли бої, нас годували вівсом, два рази на добу. Зранку цей овес був у вигляді каші, причому разом з відсівом, а ввечері — суп, розведений, рідкий такий з сухарями. Хліба тоді давали мало. Потім стали давати грамів 700–800, а тоді давали грамів по 400. але тоді ці труднощі були пов'язані з загальною ситуацією взимку 1941–1942 року»⁸.

Медсестра дивізійної медчастини Н.М. Ердман після війни в своєму інтерв'ю повідомила: «Годували нас двічі на добу — вранці й надвечір. Раціон — армійський. Вранці — каша, 35 грамів цукру і 600 грамів хліба чорного, а обід — з двох блюд. Ми з Наташкою — дівчата дурненькі, нам дали хліб і цукор вранці. Ми все з'їли, а ввечері у нас нічого немає. Досвідченіші фельдшери, вони собі на вечір залишили по шматочку хліба й цукру, а ми стрибаємо»⁹.

П.А. Делятицький так описував що складову солдатського побутування весною 1942 р.: «Сильно голодували під час формування. Крали турнепс на полях і «жарили пюре» з березової кори. Влітку нас переобмундирували, видали зелені англійські шинелі, замінили х/б, хлопці одержали нові черевики, а мені навіть дісталися кірзові чоботи. Ще добре запам'яталося, що нам роздали подарунки «від союзників», кожен отримав по дві пачки американських сигарет, типу «Кемел», по дві хімічні грілки й паперові сірники. До речі, в 1944 році, перед самим початком операції «Багратіон», нам також передали подарунки від «Другого фронту». Роздали латунні коробки зі шпиком всередині та по великій консервній банці ковбасного фаршу на двох. І коли ми це «заокеанське диво» уплітали за обидві щоки, то всі згадували зиму 1943–1944 рр., коли в бригаді через недоїдання у багатьох почалася цинга, а через курячу сліпоту, що виникла на фоні виснаження й загального авітамінозу, люди пересувалися ночами тільки прив'язавшись вервечкою один до одного. Ось таким інколи було у нас харчування...»¹⁰

Військовослужбовці ВПС перебували в дещо кращій ситуації, оскільки аеродроми упродовж певного (більшого чи меншого) часу мали стаціонарне базування й відповідне постачання матеріально-технічних і харчових запасів. Один з радянських пілотів згадував: «Порівняно з тим, як нас годували в курсантах та ЗІПА, в діючій армії нас харчували просто

відмінно. Пам'ятаю, прибуваємо ми, молоді льотчики, в полк і якраз на вечерю. Ідемо в їдальню, сідаємо, підходить до нас офіціантка: «Що будете? На “перше” є борщ і є суп». Ми навіть розгубилися. Один з нас і каже: «А те й інше можна?» — «Будь-ласка». Принесла вона кожному з нас по дві тарілки (причому тарілки такі «господарські», великі), ну ми й накинулися. Підходить офіціантка знову: «Друге будете?» — «Так!» Щоправда, попросити подвійну порцію «другого» у нас духу не вистачило. Та все одно наїлися до відвалу. Потім дивимосся, льотчики вільно просять «друге» повторити. Оце так, тут можна подвійне «друге» брати! Отже, від'їлися ми в полку швидко, перестали жаднічати»¹¹.

На деяких ділянках фронту, де бойові дії набули позиційного характеру, також вдавалося налагодити безперебійне постачання і забезпечити якісне харчування бійців та командирів. Для прикладу, Ю.І. Камінський у листі до матері 29 квітня 1942 р. писав: «Отримуємо вранці сніданок — суп з м'ясом, крупою (чи макаронами, або галушками), картоплею. Супу багато, майже повний казанок. Вранці привозять хліб — 800–900 грамів на день, цукор, махорку чи тютюн (я звик до махорки і палю її охочіше, ніж тютюн) та горілку — сто грамів щоденно. На обід знову з'являється суп, буває і каша. Вечеря зазвичай складається з хліба, піджареного на пічці й посипаного цукром. Іноді до цього додається ковбаса — 100 грамів на обід і 30 вранці. На річницю Червоної Армії у нас був чудовий оселедець, і ковбаса, і печиво і т.д. Тепер очікуємо Першого травня»¹².

Для «непосвячених» справжнім дивом вважалась організація побуту на великих бойових суднах. Командир БЧ-2 мінного загороджувача «Марті» Л. Ліндерман так описував епізод, пов'язаний з евакуацією сухопутних частин з острова Ханко в Ленінград. Командний склад розміщували в каютах комскладу, старшинський — у старшинських, рядових — у кубриках. Командира одного зі стрілецьких полків вразила розкішна каюта, чистота і порядок у ній. А коли полковник потрапив за накритий накрохмаленою скатеркою стіл кают-компанії, що сервірувався як у гарному ресторані, він вигукнув: «Ну, хлопці, в раю живете, їй-Богу! Навіть краще: там піаніно немає і картин на стінах... Так воювати можна!» Але після завершення дуже важкого походу, що супроводжувався боротьбою екіпажу з плавучими мінами, авіацією та береговою артилерією супротивника, він на прощання визнав: «Ти вже мене вибач, моряк, за ту розмову про райське життя. Скажу відверто: краще два роки в окопах, ніж дві ночі такого походу»¹³.

Найскладніше було організувати повноцінне харчування військ, які перебували в оточенні, під час відступу чи в інших несприятливих умовах. «З настанням весни* в Севастополі з'явилися окремі випадки

---

* весни 1942 р.

цинги, — згадував один з учасників оборони міста. — Не вистачало вітамінів. Їжа була винятково калорійною, в основному рис, м'ясо, борошно. Кухарі часто робили пиріжки, а от картоплі зовсім не було, та й інших овочів також. Командному складу видавали екстракт, а рядовому і сержантському складу перед обідом та сніданком належало по стакану настою ялівця. Цей настій був неприємним на смак, але його примушували пити всіх. ... Як я чув, питання про підвезення картоплі ставилося у штабі армії, у генерала Петрова*. Він, нібито, казав так: «Ми стоїмо перед вибором: підвозити боєприпаси чи картоплю». Та все ж потім картоплю стали потрохи підвозити. Її спеціально недоварювали, щоб зберегти вітамінізовані властивості. Так була вирішена проблема боротьби з цингою»¹⁴.

Війна супроводжувалася ускладненням постачання, особливо коли взяти до уваги протяжність лінії фронту і тривалість бойових дій. Та існував ще один фактор, що негативно впливав на ситуацію. Хронічний дефіцит товарів першої необхідності та продуктів харчування в передвоєнні роки спричинив поширення крадіжок державного й колгоспного майна. Згодом це явище перекинулось і на діючу армію.

Якщо на передовій розкрадання мало місце в обмежених масштабах (за це могли відразу розстріляти), то в армійському тилу стало типовим засобом задоволення особистих потреб тих, хто мав доступ до матеріальних цінностей.

Так, в евакогоспіталі № 3422 з відома його начальника пораненим і хворим військовослужбовцям систематично не додавали харчові норми, готували неякісну їжу, від якої ті неодноразово відмовлялися. Значна частина пацієнтів не мала постільної білизни й лежала та вкривалися брудними шинелями, куртками тощо. Речове майно розкрадалося. В результаті розслідування було встановлено, що сума викраденого становила 637 168 руб.¹⁵

Начальник санітарної летючки № 463 Антонов упродовж жовтня 1943 р. — березня 1944 р. за рахунок обмеженої видачі продуктів пораненим і хворим та крадіжок з залізничних складів створював запаси харчів та реалізував їх через своїх підлеглих.

Військова прокуратура встановила, що начальник санітарної летючки № 483 Дем'янов у змові з комірником Смирновим у період від листопада 1943 р. до березня 1944 р. систематично завищували в стройових записках кількість поранених і хворих, які транспортувалися летючкою, а отримані у такий спосіб надлишкові продукти розкрадали і продавали. Сума викраденого оцінювалась у розмірі 101 394 руб. Начальника летючки

---

* І.Ю. Петров — командувач Приморської армії.

військовий трибунал засудив до розстрілу, як і багатьох інших злочинців у військовій формі, що відбирали шматок хліба у скалічених фронтовиків.

У той же час деякі політвідділи та військові прокуратура і трибунали явно захопилися суворими покараннями за незначні протиправні вчинки, використовуючи таку практику з «профілактичною метою». Для прикладу, 4 квітня 1942 р. військовий трибунал 58-ї гвардійської стрілецької дивізії засудив до вищої міри покарання одного червоноармієць за взятій в конюшні без дозволу мішок. Інший червоноармієць, який під час чергування на кухні вкрав казанок крупи і невеликий шматок м'яса, одержав аналогічний присуд. За дві пачки махорки, прихопленої з вантажівки, поплатився життям один з водіїв тилового підрозділу¹⁶.

Невід'ємним атрибутом фронтового побуту стали «перекури», Навіть ті, хто до війни не палили, в армії бралися за цигарку. Незрідка, згадують ветерани, це була єдина відрада в суворих бойових буднях, що допомагала пережити незгоди, втрати товаришів, утамувати біль дошкульних поразок. «Давай закуримо, товаришу, по одній...» — ці слова з популярної пісні у виконанні К. Шульженко перетворились у своєрідний пароль й практично завжди миттєво знімали напругу й скорочували дистанцію в спілкуванні. Палити заборонялося на посту, в розвідці, за інших визначених обставин. Та ці правила обходили майже всі, особливо на передовій. Один з фронтовиків згадував: «У розвідроті був барак, і всі ми, скільки нас було в цій роті, осіб 80–90, там проживали. Ми от спали в кутку — парторг роти — українець, комсорг Жора Плакуєв і я ... Всі три єдині не палили. А всі решта палили. Можете собі це уявити... Там не лише сокиру, там танк можна було повісити від цього самого диму. Звичайно, в цьому сенсі нелегко»¹⁷.

Справжньою розрадою для бійців та офіцерів було одержання листів та посилок від рідних, близьких та зовсім невідомих людей, які брали участь у шефських акціях. Цей рух набув особливого поширення у 1943–1945 рр. 1 березня 1945 р. газета «Правда України» повідомляла, що на початку року колгоспники Велико-Бурлуцького району Харківщини відправили воїнам Червоної армії вагон подарунків: масло, мед, сухофрукти, смажених гусей, качок, ковбаси, здобні сухарі та інші продукти.

В Олександрівському районі дружини офіцерів підготували 750 індивідуальних посилок. Окрім продуктів фронтовики одержали в посилках вишиті турботливими руками платки, рушники, кисети, тощо, а також листи¹⁸.

Нині можна прочитати багато інсинуацій довкола «наркомівських 100 грамів». Насправді ж, випадки пияцтва, що незрідка траплялися в армії, є зовсім іншим явищем, пов'язаним насамперед з порушенням дисципліни. Та невелика порція спиртного, що видавалася на фронті,

відіграла швидше роль профілактичного засобу, а з психологічної точки зору була маленькою компенсацією за суворі будні, способом розвантаження від стресів, безсоння, фізичного перевантаження.

Один з ветеранів згадував: «Були у нас «наркомівські 100 грамів». Але коли ми перебували в розвідці, ми їх щодня не пили, а зливали у фляжки. У фляжку входить 800 грамів. Вона висить у тебе в головах, на гвіздку... І ось повна. Тоді всі збиралися й перед обідом пили. І це вже, звичайно, не по 100 грамів, тут, може, і по 200, і скільки там у фляжці залишалося... Так що було по-різному: звичайно, коли обморозишся, промерзнеш, випивали, аби зігрітися»¹⁹. А льотчик І.І. Кожем'яко на питання інтерв'юера відповів: «Чистий спирт не давали, давали чи розведений 40%, чи горілку. 100 грамів за бойовий виліт. Чотири вильоти зробив — увечері дають тобі 400 грамів. Хоч залийся.

Випити льотчик міг багато. Були й такі, хто багато випивав. Тільки такі довго не жили. Надвечір випив — уранці ти «не гожий», а треба летіти. Полетів — збили. Не могла людина у такому стані взяти від свого літака все, що той міг дати. Потім командир полку своєю волею «повну» видачу припинив. Скільки б ти вильотів не зробив, увечері не більше 150 грамів»²⁰.

На ґрунті пияцтва військовослужбовці чинили протиправні дії. Так, 5 квітня 1944 р. політуправління 1-го Українського фронту надіслало начальникам політвідділів армій, окремих корпусів та політвідділів з'єднань фронтового підпорядкування (копію адресували також М. Хрущову) директиву, в якій вказувалося, що останнім часом у низці частин і установ, особливо тилкових, почастишали випадки пиятики і мародерства з боку окремих військовослужбовців. У стані сп'яніння червоноармійці вдавалися до терористичних акцій та вбивств цивільних громадян. Особливого поширення набули реквізиції у селян коней, корів, продуктів харчування і навіть посівного матеріалу дезертирами, які тинялися тилами, нібито, у пошуку своїх частин. Такі дії дискредитували Червону армію, що позиціонувалася політорганми як «визволителька». У документі наголошувалося: «Політпрацівники та комуністи в низці частин це небезпечне явище прогледіли ... (а тут, в західних областях України — це набуває особливого значення, — всі такі факти ворог широко використовує проти нас)». Деякі політпрацівники «закривали очі» на явні факти зловмисної діяльності. Також було встановлено, що мародерів, особливо кухарів, ординарців, старшин деякі командири і начальники в санітарних та інших тилкових установах (навіть члени партії) заохочують, заявляючи, для прикладу, таке: «Він хлопець, хоч куди — все дістане з-під води», у той час, як такий «хлопець» вилучав продукти у цивільних людей чи «таскав» трофейне майно.

Начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-майор С. Шаталов рекомендував з метою ліквідації вказаних явищ підняти на боротьбу з ними всі політоргани, партійні й комсомольські організації, до 15 березня 1944 р. провести партійні, комсомольські та делегатські збори, на яких обговорити питання «Моральне обличчя воїна Червоної армії та завдання партійних і комсомольських організацій зі зміцнення дисципліни в частині». З основним складом належало провести бесіди та прочитати доповіді на такі теми: для молодших командирів та бійців — «Мародер і пияк — посібник ворога», «Воїнська організованість, суворий порядок та міцна дисципліна — запорука нашої перемоги», для офіцерів — «Моральне обличчя радянського офіцера», «Трофейне майно є власністю радянської держави й відвойоване воно кров'ю Червоної армії» та інші. Всіх винних у пияцтві й незаконному вилученні матеріальних цінностей, згідно з наказом військкраси фронту, належало притягувати до відповідальності²¹.

За мародерство військові трибунали до 22 травня 1944 р. засудили 292 військовослужбовців 1-го Українського фронту, з них 53 — до розстрілу, 456 — до штрафних підрозділів.

Такі заходи дещо загальмували поширення цього негативного явища, однак неспроможні були викоринити його. В тих підрозділах і частинах, де підлеглі відчували потурання чи байдужість з боку командного складу, формувалися відповідні настрої й моделі повсякденно поведінки, які не мали нічого спільного з дисциплінарними приписами.

До речі, пропагандистські органи ворога використовували цю «слабину» радянських військовослужбовців і практику «наркомівських 100 грамів» у своїй роботі. У 1942 р. вони перекинули за лінію фронту листівку, оформлену у вигляді стилізованої пляшки горілки, на етикетці якої був текст такого змісту: «Дружини і матері Командирів та бійців Червоної Армії!

Чи не підлістю є напоїти людину горілкою, щоб вона, одурманена нею, не контролюючи себе, лізла в бій, у якому на нього чекала ВІРНА СМЕРТЬ.

Так вчиняє командування Червоної армії з вашими чоловіками і синами на передових позиціях. Прочитайте наказ, наведений на зворотньому боці* і ви зрозумієте весь жах його дії. Переконайте ваших близьких, аби вони не вірили брехні сталінської пропаганди, щоб не виконували наказів, які штовхають їх до неминучої загибелі.

---

* Текст на зворотньому боці — невідомий.

Ми вже близько! Ми несемо вам визволення від сталінського гніту, терору і брехні!»²²

Складно оцінювати ефективність такого пропагандистського кроку, однак у членів родин військовослужбовців він міг знайти відгук, оскільки базувався не на пустому місці.

Як і в мирному житті, вирішення питань матеріально-побутового характеру багато в чому залежало від особистих якостей командирів усіх рівнів. Жорстка субординація під час війни часто поєднувалася з чуйним ставленням командирів до своїх підлеглих, з якими вони разом ходили в атаку. Однак незрідка траплялося й байдуже, зверхнє ставлення вищих чинів до солдатів та офіцерів нижчої ланки. Від пильного ока солдата не можна було приховати страх, небажання ділити труднощі похідного й окопного життя, черствість і цинізм. Колишній фронтовий шофер М.Л. Санлдер виявив гідну подиву спостережливість в оцінці командного складу радянських Збройних сил. На його переконання, «до війни, очевидно, ще були сильними залишки традицій царської армії, і наші командири намагалися вести себе з гідністю та культурою. Наприклад, я жодного разу не бачив п'яного чи неголеного командира. Зверталися до солдатів з повагою, а не як до «бидла в шинелях». ...Ми також поважали своїх командирів. А от офіцерський склад кінця війни, на мою особисту думку, більше нагадував збірід «жлоб'я». Я маю на увазі не «дрібну сошку» у званні до майора включно, а старший комсклад. Я за родом служби не тільки на передовій «катався» але інколи й тилами їздив, адже часто склади ПММ* чи боєприпасів розташовувались у 30–40 км від передової. Надивився по тилах на таких «начальників», яких було не злічити, — і не міг зрозуміти, звідки все це... сплигло. Хамство, мат, пиха, погрози, безграмотність... Простого солдата гробили й принижували ні за що. Розмова у багатьох полковників була одна: «Я тебе до штрафної закатаю! Я тебе розстріляю! Мать-перемать»»...

А коли наприкінці війни почалася «трофейна лихоманка», то дивишся на якогось тилового полковника, який свій вагон з трофеями в Союз відправляє, і думаєш про такого командира: «Ти б, наволоч, так на війні прутко в атаку ходив, як нині чуже добро хапаєш»... Не всі були такими, але процент «жлоб'я», пригнічував.

Але парадоксальний факт залишається фактом — армія сорок першого року з кадровим комскладом не витримала натиску й бігла в тил, а от «панове-офіцери» зразка сорок п'ятого війну виграла, хоча і на солдатській крові та кістках.

---

* ПММ — паливно-мастильні матеріали.

Були, звичайно, пристойні люди, такі, як командир нашої 3-ї ТА* Рибалко, мій комбриг Якубовський чи командир сусідньої бригади Драгунський, які і солдатів своїх берегли, і простого бійця поважали, але в основному в армії наприкінці війни переважав «командно-матерний» стиль керівництва»²³.

Звичайно, не з усіма категоричними твердженнями інтерв'юера можна погодитися (зокрема з тим, які командири відступали і які виграли війну), та все ж цей уривок містить концентровану характеристику динаміки змін командного складу Червоної армії упродовж війни та її сприйняття особовим складом.

Поданий зріз фронтового повсякдення, звісно, далеко не вичерпує всіх його проявів. Та навіть наведена проєкція дає змогу скласти уявлення про армійський соціум як складний організм з власними писаними й неписаними законами функціонування, суперечливим поєднанням колективних та особистих інтересів, груповими й індивідуальними стратегіями. Рефлексії учасників бойових дій з приводу матеріально-побутових умов існування є важливим джерелом для розуміння внутрішньої драматургії взаємин в армійському колективі поведінки, субординації, морально-психологічного та фізичного стану, інших чинників, що, врешті-решт, визначили боєздатність радянських Збройних сил у період Другої світової війни.

---

¹ Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. — М., 2010. — С. 211–245.

² Полягли в снігах Суомі. Книга Пам'яті України. — К., 2004. — С. 60.

³ Цит за: *Сенявская Е.* Фронтовой быт глазами офицеров // История. 1999. — № 42. — С. 34.

⁴ Комбату Засухину помагали на войне вера в Сталина, водка и тёплые кальсоны // Комсомольская правда, 1966, 14 дек.

⁵ Полягли в снігах Суомі. Книга Пам'яті України. — С. 60.

⁶ Комбату Засухину помагали на войне...

⁷ Полягли в снігах Суомі. Книга Пам'яті України. — С. 60.

⁸ Електроний ресурс: <http://www.iremember.ru>; В годы войны. Статьи и очерки. — М., 1985. — С. 217.

⁹ Електроний ресурс: http://www.iremember.ru/medics/erdman/erdman_r.html.

¹⁰ Електроний ресурс: <http://persones.ru/person-19923.html>.

¹¹ Бєсїда з льотчиком 41-го ГАП полковником запасу Д. Алексєєвим / Запис і літ. Обр. А. Сухорукова // Електроний ресурс: <http://www.airforce.ru/history>.

¹² Цит за: *Сенявская Е.* Назв. праця. — С. 34.

¹³ Огненные фарватеры — Л., 1987. — С. 57–58.

¹⁴ ГИМ ОПИИ — Ф. 426, спр. б/н, арк. 7–70 зв. Рукопис.

¹⁵ Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 1006, арк. 47–48.

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 8131, оп. 37, спр. 967, арк. 94.

¹⁷ В годы войны. Статьи и очерки. — С. 216.

¹⁸ Правда України. — 1945, 1 березня.

¹⁹ В годы войны. Статьи и очерки. — М., 1985. — С. 212–218.

²⁰ Электроний ресурс: http://www.irember.ru/medics/erdman/erdman_r.html.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1006, арк. 19–21.

²² Это войны. Военно-исторический журнал о Второй мировой войне. — 2008. — № 3. — Обкладинка 2.

²³ Электроний ресурс: <http://persones.ru/person-19923.html>.

Центральным объектом статьи выступают материальные и бытовые аспекты функционирования фронтового социума. Сквозь призму рефлексий ветеранов Второй мировой войны раскрываются особенности вещевого и продуктового обеспечения бойцов и офицеров Красной армии, организации быта в разных родах войск. Прослеживается влияние этой составляющей на морально-психологическое состояние советских военнослужащих и уровень боеспособности Вооружённых сил.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Красная армия, повседневность, вещевое и продуктовое обеспечение, коллективные и индивидуальные стратегии, злоупотребления.*

The central subjects of the article are the material and household aspects of the frontline society. The peculiarities of the material life in various military branches are examined through the prism of reflections of World War II veterans. The influence of this component on the moral and psychological state of Soviet troops and the level of combat readiness of the Armed Forces is investigated.

Keywords: *World War II, Red Army, everyday life, household, clothing and food supply, collective and individual strategies, abuse.*